

Mariyana Vitanova

(Bulgaria, Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences)

The Concept of *Health* in the Associative Thinking of Bulgarians

Abstract: The object of study is the concept of *health* as a fragment of the Bulgarian linguistic picture of the world. This is a mental category inherent in the consciousness of every person, which nonetheless possesses certain culturally determined features. The attitude towards health reveals one of the basic values of Bulgarian society. The axiological concept of health finds expression in the various units of the language – lexemes, phraseological units, stable comparisons, paremias. Two types of surveys (closed-ended and associative ones) conducted in different years were also used. The purpose of the study is to examine the linguistic realizations of the concept of *health* in traditional and contemporary Bulgarian culture, tracing its figurative and value aspects.

Keywords: the concept of health, linguistic picture of the world, lexis, phraseology, associative surveys, cognitive definition

Марияна Витанова

(България, Институт за български език, Българска академия на науките)

Здравето в асоциативното мислене на българина

1. Увод

Лексикалната система на езика отразява особеностите на човешкото възприемане на света. Тя съхранява историческия опит и генетичната памет на народа. Здравето и болестта са два от най-важните аспекти в човешкия живот.

Обект на изследването е концептът ЗДРАВЕ като фрагмент от българската езикова картина на света. Представата за здравето е ментална категория, която присъства в съзнанието на всеки човек, но притежава и определени културно детерминирани особености. Отношението към здравето разкрива една от базовите ценности на българското общество. Аксиологическото понятие ЗДРАВЕ намира израз в езиковите единици на езика – лексеми, фразеологизми, устойчиви сравнения, паремии. Целта на проучването е да бъде разгледана езиковата реализация на концепта ЗДРАВЕ в традиционната и в съвременната култура на българина, като се проследят неговите ценностни и образни измерения.

В работата са използвани материали от лексикографски източници, етнологички проучвания, сборници с пословици и поговорки, архиви, както и проведени асоциативни анкети в различни времеви периоди.

2. Състояние на научните изследвания

В българската научна литература темата за ЗДРАВЕТО е разработвана самостоятелно или във връзка с антонима *болест*. Концептът ЗДРАВЕ в традиционната и в съвременната езикова картина на света е разглеждан във връзка с болестите и тяхното лечение в изследванията на М. Витанова (Витанова/Vitanova 2015, 2019, 2022). В. Мичева проследява реализацията на концепта ЗДРАВЕ в средновековните писмени

паметници (Мичева/Micheva 2017). Ж. Стойчева разглежда концепта ЗДРАВЕ в съпоставителен план в български и полски език (Стойчева/Stoycheva 2014). Н. Павлова разкрива въпроса за ЗДРАВЕТО в етимологичната памет на някои български и славянски поздравии (Павлова/Pavlova 2017). По-широко отражение в работите на българските учени намира тясно свързания с концепта ЗДРАВЕ антоним БОЛЕСТ (Велчева/Velcheva 1991; Витанова/Vitanova 2017a, 2017b, 2017в; Китанова/Kitanova 2017; Милтенова, Кирилова/Miltanova, Kirilova 1994; Михайлова/ Mihaylova 1974; Мичева/Micheva 2020; Мичева-Пейчева/Micheva-Peycheva 2013; Попов/ Popov 2000; Станчева/Stancheva 2012; 2015 и др.). На отражението на *здравето* и *болестта* в речника на Н. Геров е посветена и статията на полската изследователка Кр. Херей-Шиманска (Херей-Шиманска/Herey-Shimanska 2001-2002). Концептите *здраве* и *болест* са представени лексикографски в Етнолингвистичен речник на българската народна медицина (ЕРБНМ/ ERBNM 2021) и в енциклопедията Българска народна медицина (БНМЕ/BNME 2000). На болестите и различните практики за опазването на здравето са посветени и редица етноложки проучвания.

3. Концептът *здраве* в системните данни

В работата се приема лингвокултурологичното разбиране за концепта като ментално-когнитивна същност, която има езиково изражение и отразява представата на човека за определен фрагмент от действителността. Многослойната структура на концепта включва както понятието, така и широка културнофонова информация. В семантиката на концепта сложно се преплитат три компонента – понятиен, образен и ценностен (Воркачов/Vorkachov 2007: 14). Понятийната част на концепта съставя основата на лексикалното значение на думата и е фиксирана в лексикографските източници. Концептите не остават неизменни във времето. Развитието на знанието, обогатяването на културните представи разширява и задълбочава концептуалното поле, като най-голямо изменение претърпява фоновата част и ценностният компонент на концепта, докато ядрената част остава като правило неизменна (Михайлова/Mihaylova 2003: 182).

Здравето е една от най-важните характеристики на човешкия живот. В представата на човека здравето се свързва с цялостност, ненарушимост на организма, със здравина и сила. Данните на езика позволяват да се види първоначалният смисъл, скрит в думата *здраве*. Лексемите *здрав*, *здраве* произхождат от праславянската дума **sъdorvъ*. Наследниците ѝ се откриват във всички съвременни славянски езици, срв. сръбски и хърватски *здрав*, словенски *zdráv*, руски *здоров*, *здоровый*, чешки и словашки *zdravý*, полски *zdrowy* (БЕР/BER 1971). Праславянската лексема **sъdorvъ* има значение ‘от добро дърво’, срв. **съ-* < ие.**su-* ‘добър’ и **darvъ* ‘дърво’ (БЕР/BER 1971). Руският изследовател В. В. Мартинов добавя още и значенията ‘твърдо дърво’ и ‘дъб’ (Мартинов/Martynov 2000: 104, цит. по Усачева/Usachova 2008: 25). В подкрепа на възможното значение ‘дъб’ Усачева/Usachova (2008: 25) привежда българския обичай на Нова година да се закача дъбова клонка над входа на дома и да се изрича пожеланието: *Да сте живи и здрави като дъб*. Връзката на здравето с дърво отправя и към митологичното дърво на живота. Уподобяването на човека с добро дърво според народните вярвания приобщава човека към божественото и осигурява божествена закрила. Следа от това вярване изследователите виждат в обичая да се чука на дърво за предпазване от някакви препятствия или за да се запази нещо добро (Мичева/ Micheva 2017: 35).

Здравето се свързва не само с физическото състояние на човека, но има и духовно измерение. В старобългарските паметници са регистрирани две значения на

лексемата **съдравъе** – ‘здраве, нормално състояние на тялото без болести и недъзи’ и ‘духовна чистота, безгреховност’ (СтбР/StbR 2009). В християнството тялото се приема като земно, плътско и по-нисше за разлика от небесната, безплътна и възвишена душа (Мичева/Micheva 2017: 36).

В Старобългарски речник прилагателното **съдравъ** е регистрирано с основно значение ‘здрав, който е без болест’ (СтбР/StbR 2009). Излекуването, премахването на болестта от някого се означава с глаголното словосъчетание **съдравъ сътворити**, а собственото изцеление с **приѣти съдравъе** ‘оздравея, стана здрав’ (СтбР/StbR 2009). Освен лексемите **съдравъ** и **съдравъе** в средновековните паметници са регистрирани и други фонетични варианти и лексеми със значения ‘здраве’ – **здравъе**, **здраве**, **здравие**, **кръпость** ‘здрав’ – **крѣпъ**, **цѣлъ**, **чистъ** (ЕРБНМ/ERBNM 2021).

В съвременния български език са фиксирани петнадесет значения на прилагателното **здрав**, като седем от тях пряко или косвено са свързани с човешкото здраве, срв.:

1. Който има добро здраве. *Противоп.* Болен – *Надя беше здрава, енергична, жизнерадостна.* Елин Пелин, Съч. IV: 255 (РБЕ/РВЕ 1987).

2. За орган или част от човешкото тяло, който не е засегнат от удар, нараняване, заболяване, който работи, функционира нормално – *Очите ѝ са здрави.* Й. Йовков, ВАН: 190 (РБЕ/РВЕ 1987).

3. Който е присъщ на човек в добро физическо състояние, който изразява здраве – *Игуменът ... със здраво, червендалесто и жизнерадостно лице ... ни прие твърде любезно.* Ив. Вазов, Съч. XV: 20 (РБЕ/РВЕ 1987).

4. Който е полезен за здравето; здравословен – *Най-здрово питие за дете е вода.* Й. Груев, Кн. 7 (превод): 113 (РБЕ/РВЕ 1987).

5. За време или период от време, през който няма болести – *Водици ако е мразовито, годината цяла да бъде здрава, т.е. нямало да върлуват болести.* СБНУ XV: 60 (РБЕ/РВЕ 1987).

6. Който притежава сила, издръжливост; силен, як, издръжлив – *Ти се бореше отчаяно между живота и смъртта... Най-после здравият ти организъм надделя, победи.* П. Михайлов, МП: 125 (РБЕ/РВЕ 1987).

7. Като съществително за човек, който е в добро здравословно състояние – *Станка я изгледа учудено и по лицето ѝ падна една нехубава сянка от лошо предчувствие или от завист, която недъгавите всякога имат към здравите и жизнерадостните.* Елин Пелин, Съч. III: 124 (РБЕ/РВЕ 1987).

Лексемата **здраве** е отбелязана с две значения:

1. Нормално, добро физиологично състояние на организма през по-продължителен период – *От мене зависи докога и как ще живея! От моето душевно и физическо здраве!* О. Василев, Л: 36 (РБЕ/РВЕ 1987);

2. Здравословно състояние на някого или на членовете на социална група, колектив – *Нищо не я вълнуваше вече — нито глупавата му заядливост, нито разклатеното му здраве, нито себеотрицанието, с което беше работил толкова време, за да поддържа семейството.* Д. Димов, Т: 70 (РБЕ/РВЕ 1987).

В диалектите на българския език освен общобългарската форма **здраве** за нормалното състояние на човешкия организъм са регистрирани следните облици: **здрав** (Банат), **здравина** (Макаријоска/Makariyoska 2011), **здравѣе** (Самоковско, Охрид), **здравье** (Шапкарев/Sharparev 1968), **пристал** (Чешнегирово, Пловдивско) и др. (ЕРБНМ / ERBNM 2021).

Повечето съществителни със значение ‘здрав човек’ в диалектите са от основа *здрав-*, срв. *здравенѝк*, *здраванѝк*, *здравен'ѝк*, *здравенѝчка*, *здравен'ѝчка* (БЕР/BER 1971), *здравенѝн* (Младенов/Mladenov 1951), *здравѝц*, *здравиѝца*, *здрав-ка̀мен* (Геров/Gerov 1976) и др. Срещат се още и *бѝбѝнкѝ* (Владимирово, Монтанско), *кукурѝк* (Самоковско), *червенѝк* (Ихтиманско) и др.

Освен общобългарската форма на прилагателното *здрав* в диалектите се употребяват и словообразователните варианти *здравендалист* (Геров/Gerov 1976), *здравенѝнки* (Геров/ Gerov 1976), *здравенѝчѝк* (Геров/Gerov 1976), *здѝраф-здравиѝѝт* (Годечко, Ихтиманско, Кюстендилско, Самоковско, Сливнишко) и др. Срещат се и други лексеми като *ѝрен* (Асеновградско, Габрово, Гюмюрджинско, Мелнишко), *ѝрин* (Хърсово, Мелнишко), *бѝдѝр* (Геров/Gerov 1975), *бучула̀т* (Банско), *дѝнч* (Ардинско, Асеновградско, Карнобатско, Смолянско), *дѝржалѝв* (Еленско, Севлиево), *дѝржелѝв* (Асеновградско, Родопи, Солунско, Тетевен), *дѝржелѝт* (Новопазарско, Провадийско, Шуменско), *дѝржуѝт* (Тетевен), *желѝзен* (Банско), *жѝвостен* (ПРОДД/RRODD), *жѝвѝтен* (ПРОДД/RRODD), *жѝлаф* (Банат, Банско, Белослослатинско, Костурско, Кюстендилско, Павликенско, Пазарджишко, Свищовско, Тетевен, Шуменско, Ямболско), *жѝлес* (Габровско), *жѝлѝѝ* (Страхилово, Свищовско), *жѝлѝѝф* (Страхилово, Свищовско), *ѝак* (Владимирово, Монтанско; Самоков; Страхилово, Свищовско; Софийско), *ѝѝчок* (Искрец, Софийско), *ѝѝчѝк* (Тръстеник, Плевенско), *ка̀вѝя* (Говедарци, Самоковско), *кана̀бѝтен* (Искрец, Софийско), *ко̀раф* (Брезнишко, Радомирско, Самоковско, Сливнишко, Софийско), *крѐпан* (Родопи), *крѐпѝф* (Банско), *крѐпѝк* (Гюмюрджинско), *крѝпѝф* (Банат), *пѝрхуѝлѝф* (Новопазарско), *ѝбаф* (Родопи), *ха̀ря̀н* (Асеновградско), *чѝта̀в* (Асеновградско, Годечко, Ихтиманско, Костурско, Самоковско, Сливнишко, Софийско), *чо̀ма̀в* (Габровско), *шѐн* (Еленско, Свищовско), *шѝвѝк* (Еленско), *шѝвѝкѝ* (Еленско), *шѝвѝт* (Еленско), *шѝвѝтѝ* (Еленско) и др. (ЕРБНМ/ERBNM 2021).

Корен *здрав-* е налице и в някои от регистрираните табуизирани названия на болести като *здѝравиѝца* и *здѝравѝчката* (РНДКБ/RNDKB 2018), *жива* и *здрава* (РНДКБ/RNDKB 2018). В основата на табуизирането е вярата в магическата сила на думите и желанието да не се предизвиква болестта, като се скрие нейното истинско име. Болестите се възприемат като живи същества или демони, които не обичат да чуват имената си, а с употребата на название, означаващо нещо противоположно на болестта, се цели тя да бъде умилостивена (Михайлова/Mihaylova 1974, Попов/Popov 2000, Китанова/Kitanova 2017).

Към здравето има отношение и значението на прилагателното *цѝл* ‘непокѝтнат, невредим’ (срв. стб. *цѝлѝз вѝгѝти* ‘здрав сѝм’ – СтбР/StbR 2009), както и на глаголите *оцѝля̀вам* ‘сѝхраня̀вам се цѝл’, т.е. ‘оста̀вам жив’, *изцѝля̀вам* ‘оздравя̀вам, излеку̀вам се’ и ‘изцѝря̀вам, излеку̀вам’ (срв. стб. *сѝтѝворѝти цѝлѝз* ‘излеку̀вам, изцѝря̀’ – СтбР/StbR 2009). Телесно здравият човек е цѝл, недокоснат, цѝлостен, невредим.

Процѝсът на възстановя̀ване на здравето освен с общобългарския глагол *оздравя̀вам* несв., *оздравѝя* св. се означава в диалектите и като *оздравѝ̀вам* (Искрец, Софийско), *оздравѝ̀вам* (Костурско), *уздрѝ̀вгам* (Еркеч), *уздравѝ̀вам* (Банат), *даврандѝ̀свам сѝ* (Каменица, Велинградско), *за̀дѝг̀ну̀вам* (Самоковско), *изцѝля̀вам се* (БЕР/BER 1979), *изцѝря̀вам се* (БЕР/ BER 1979), *избѝ̀двам* (БЕР/BER 1979), *избѝ̀ждам* (БЕР/BER 1979), *ѝа̀ко̀ти се* 3 л. (Трънско), *оѝѝбѝ̀вѝм сѝ* (Руховци, Еленско), *подѝг̀ну̀вам се* (Самоковско), *придѝг̀ну̀вам се* (Самоковско), *са̀зѝ̀му̀вам се* (Самоковско), *ста̀вѝм* (Еленско), *уку̀пѝ̀тя̀м сѝ* (Еленско), *уку̀пѝ̀ѝтѝм сѝ* (Еленско), *флѝзѝм в дѝ̀ря̀та си* (Еленско) и др. (ЕРБНМ/ERBNM 2021). В средновековните паметници са регистрирани

глаголи *оздравеа, оздравя, оздравя се, съдраве приаати, ицѣлѣти са, ицѣлѣти, ицѣлѣти са, ицѣлѣа, ицѣлѣа се, ицѣлѣти* (ЕРБНМ/ERBNM 2021).

Вътрешната форма на някои от диалектните названия за прилагателното име ‘здрав’ или съществителното със значение ‘здрав човек’ разкрива портрета на здравия човек в народните представи като хубав – *убаф*, с червен цвят на лицето – *червеняк, кръвѣн*, с изправена стойка – *здрав и прав, здрав-прав*, пъргав – *цврѣс*, бодър – *бодѣр*, жизнен – *живѣтен, живѣстен*, издръжлив, устойчив – *жѣлаф, жѣлес, държелѣв, държалѣв, държелѣт, държувѣт*, силен – *йак, йаѣѣк, йаѣѣк, крѣпан, крѣпѣф, крѣпѣк, крѣпѣф, чилѣчен*, добър – *харян, арин, чѣтав* и др. Връзка на здравето с доброто, с добруването на човека може да се открие и в глаголите, означаващи ‘подобряване на здравословното състояние’ – *подобрувам се, подобрим се* (Самоковско).

В лексиката и устойчивите сравнения здравият човек се сравнява с представители на животинския и растителния свят – *здрав като бик, биковѣт* (ЕРБНМ 2021), *здрав като елен* (Кювлиева/Kyuvlieva 1987, Недкова/Nedkova 2011), *здрав како ърслан, здрав ѣе како некоѣа търнка, здрав ѣе како некоѣ кукурѣк* (Цепенков/Tsepenkov 1997), *кукурѣк* (Самоковско), *здрав като здравец* (Крумова-Цветкова/Krumova-Tsvetkova 2010) и др.

Доброто здраве се асоциира често и с различни материали, които се отличават с твърдост, като камък, кремък, желязо, стомана и др. – *здрав-камен* (Геров/Gerov 1976), *здрав като кремък* (ЕРБНМ/ERBNM 2021), *здраф като крѣмик* (Рабиша, Белоградчишко), *чилѣчен* (Великотърновско, Еленско), *здрав като челик, жѣлѣзен* (Банско), *како некоѣе жѣлезѣ ѣе здрав* (Цепенков/Tsepenkov 1997), *здрав като кочан* (Станчева/Stancheva 2015: 272) и др.

Сравненията може да имат и отрицателна семантика по отношение на здравето, напр. *здрав като кошница* ‘много болнав, кеав’, *от гнило яйце по-здрав, от строшено яйце по-здрав* ‘нездрав, болнав човек’ (РБЕ/RBE 1987). Ироничният ефект се постига чрез противоречието между семантичната характеристика на сравняващата част и семантиката на опорната дума *здрав*, в резултат на което се променя значението на цялото съчетание.

Използването на две енокоренни думи в сравненията (*здрав като здравец, здраф-здравѣт*) създава търсено благозвучие, тъй като се смята, че звуковата прилика или етимологичното родство на имената има магично свойство, силата да предизвиква съответно действие или състояние, в случая здраве (Крумова-Цветкова/Krumova-Tsvetkova 2010: 65).

Здравето може да бъде отлично (*жѣлязно здраве, крѣпко здраве, цѣтуѣщо здраве*), но и лошо (*крѣхко здраве*). Човекът, който се радва на отлично здравословно състояние, *праѣи от здраве, има здраве до раменѣте* (Станчева/Stancheva 2015: 271).

Някои фразеологични единици с компонент *здраве* носят отрицателна семантика: *остаѣям си здравѣто* ‘разболяѣвам се; стаѣвам болнав’, *губя си здравѣто* ‘разболяѣвам се; стаѣвам болнав; хаѣя си силѣте’, *троѣша си здравѣто* ‘вредя на здравѣто си’, *ѣзимам здравѣто на няѣкого* ‘разболяѣвам няѣкого; измѣчѣвам с непосилна работа’, *смѣкѣвам здравѣто* ‘разболяѣвам няѣкого’ (Станчева/Stancheva 2015: 270).

В ценностната система на съвременния човек здравето също е един от най-важните фактори в живота. Свидетелство за това са регистрираните в българския книжовен език езикови колокации с компонент *здрав-*. За здравето се полагат специални грижи като *здравословен живот, здравословно хранѣне*, провежда се *здравна просѣта*, същѣствуѣа *здравно двиѣжение*. Лечѣниѣто и профилактиката се осъществяѣват в *здравни заѣдѣдения*. За здравето на общѣството се грижат *здравни работници, здравни служѣители*. Учреѣдения и институѣии като *здравни фондове, здравна касѣ, здравно*

осигуряване се грижат за финансирането на здравната система и здравеопазването. Функционира Министерство на здравеопазването.

Концептът *здраве* се реализира и чрез антропонимията и топонимията на българския език, срв.:

– лични имена като *Здравко, Здраво, Здравец, Здравчо, Здравелин, Здраве, Здравьо, Здравил, Здравин, Здравомир, Здравка, Здравена, Здравомира*, имат и предпазна функция;

– местни имена – *Здраву тръне, Здравчаник, Здравченик, Здравчовец, Здравечкото дере, Здравчовата кория, Здравчов герен, Здравковото кладенче, Здравковото, Здравчевица, Здравчева падина*;

– селищни названия – село *Здравей*, махала *Здравец* и др.

Открива се във фитонимите, образувани с корен *здрав-*: *здравец, здравко, здравчец, здравек* (Ракитово, Пещерско), *здравиче* (Връбница, Софийско) ‘растението здравец’; *стамболски здравец* ‘растението индрише’ (БЕР/BER 1971) и др.

В българското езиково съзнание концептът *здраве* е тясно свързан с концепта *болест*, с който образува семантична опозиционна двойка.¹ Названията за антонима *болест* в българския език и неговите диалекти са значително повече от тези за *здраве*, срв. *аза* (Провадийско), *асталок* (Ардинско, Асеновградско, Девинско, Смолянско), *асталок* (Ардинско, Асеновградско, Девинско, Смолянско), *асталак* (Виница, Варненско), *бедине* (Кюстендилско), *блага медена* (РНДКБ/RNDKB), *болъ* (Свиленградско), *болёви* (Оряховско), *болёзен* (Врачанско), *болёзен* (Врачанско), *болёзни* (Горнооряховско, Новопазарско, Шуменско), *болёжка* (Годечко, Еленско, Ихтиманско, Котелско, Провадийско, Разложко, Шуменско), *болёжкия* (Брезнишко), *болёзън* (Горнооряховско, Новопазарско, Шуменско), *болест* (Банат; Искрец, Софийско), *болестини* (Петричко, Плевенско), *болестица* (Геров/Геров 1975), *болестишче* (Разложко), *болештина* (Геров/Геров 1975), *болешчина* (Рабиша, Белоградчишко), *болестчица*, (Геров/Геров 1975), *болешка* (Годечко, Еленско, Ихтиманско, Котелско, Провадийско, Разложко, Шуменско), *болешкия* (Брезнишко), *болъка* (Белоградчишко, Гоцеделчевско, Разложко), *болка* (Видинско), *болъка* (Самоковско), *болъка* (Мелнишко), *болнотъа* (Благоевградско), *болнотча* (Самоковско), *болъ* (Северна Добруджа, Шуменско), *болчица* (Родопи), *болъ* (Варненско, Долнопреспанско, Дупнишко, Костурско, Леринско, Лозенградско, Охридско, Прилепско, Разложко), *болязни* (Шуменско), *боляне* (Геров/Геров 1975), *бедине* (Кюстендилско), *верём* (Смолянско), *виранлик* (Врачанско), *втикийо* (Геров/Геров 1975), *гирис* (Странджа), *грч* (Трънско), *дамър* (Софийско), *данъч* (Карловско), *дерт* (Геров/Геров 1975), *дилисия* (Асеновградско), *еза* (Охрид), *ендза* (Благоевградско, Дебър, Кичево), *енза* (Бургаско, Воденско, Малкотърновско, Странджа), *жъвина* (Сливнишко, Трънско), *замёт* (Габровско), *зазлеване* (Геров/Геров 1976), *здравича* (РНДКБ/RNDKB), *здравичката* (РНДКБ/RNDKB), *злинъ* (Варненско, Казанлъшко, Харманлийско), *изнотрица* (Трънско), *изада* (Пещерско), *йъндза* (Охрид), *карагания* (Самоковско), *квар* (Смолско, Пирдопско), *квор* (Пирдопско), *кедър* (Малкотърновско, Пирдопско, Трънско), *кефсизлък* (Геров/Геров 1976), *клёка* (Искрец, Софийско), *лишета* (Геров/Геров 1977), *лошотия* (Белоградчишко), *марас* (Софийско), *мор* (Годечко, Еленско, Павликенско), *мора* (Преславско), *морёа* (Карловско), *мория* (Велинградско), *мъръз* (Стърмен, Беленско; Долна Студена, Русенско), *навя*

¹ Концептът *болест* и неговата езикова реализация е предмет на други публикации на авторката, срв. Витанова/Vitanova 2015; 2017a; 2017b; 2017в и др.

(Софийско), *нагàзване* (Тетевен), *нагàзушка* (Шишковци, Кюстендилско), *невòля* (Белослатинско, Оряховско, Пернишко, Струмишко), *недостàток* (Искрец, Софийско), *неелйитина* (Плевенско), *нелития* (Тръстеник, Плевенско), *нефèла* (Еленско), *нефельнина* (Велинградско), *нефельтия* (Хасковско), *нефиль* (Еленско), *ниволия* (РНДКБ / RNDKB), *нужда* (Елинпелинско, Царибродско), *патилка* (Ксантийско, Смолянско), *плюсник* (Карловско), *разсипница* (Асеновградско), *ргя* (Софийско), *ръга* (Самоко.), *ръча* (Кулско, Монтанско), *саклèt* (Русенско), *хиллètъ* (Ардинско, Смолянско), *хлèmка* (Хасковско), *цèрма* (Самоковско), *чамотà* (Севлиево), *чамотийа* (Габровско), *чалгън* (Великотърновско), *чèмер* (Ихтиманско, Карловско, Костурско, Самоковско), *щрòка* (Годечко), *юда* (Солунско) и др. (ЕРБНМ/ERBNM 2021). Повече названия за болест са регистрирани и в средновековните паметници, срв. *болѣзнъ* (М, 3, А, СК, СЕ, С, К), *врѣдъ* (СЕ, С), *недѣжъ* (М, 3, А, СК, СЕ, К, С), *разболѣниѣ* (С), *страсть* (З), *творъ* (СЕ), *трѣдъ* (СЕ), *ѣзва* (С), *ѣза* (М, 3, А, СК, СЕ), *ѣза* (1, 4, 15); *недѣгъ* (ЙЗл, ГЦ); *болѣзнъ* (ДКан), *болестъ* (ТД, ЛД, ТрД), *болѣзнъ* (АМ 15, 17), *недоугъ* (АМ 17), *ѣза* (1, 4, 15) (ЕРБНМ/ERBNM 2021). Здравето се приема за нормално състояние, докато болестта предизвиква нарушаване на обичайните условия на живот не само за боледувания, но и за обкръжаващите го, а във фокуса на човешкото внимание винаги на преден план е аномалното, злото.

Интерпретацията на концепта *болест* има няколко посоки. Болестта се възприема като физическа и психическа болка и има конкретни физически характеристики. Тя означава слабост, немоощ и е свързана със злото и смъртта. Болестта е враг на болния човек (Станчева/Stancheva 2012: 29). В борбата с болестите българите изграждат богата система от знания, свързани с лечението на различните заболявания. В народната медицина съществуват различни лечебни практики, в които се преплитат елементи от емпиричен рационализъм и магични представи (Колев/Kolev 1987: 203). Лечението на заболяванията, които в народните представи са предизвикани от свръхестествени сили (самодиви, вампири, вихушки и др.), преминаване през нечисти места, чрез клетви, урочасване, магии, се осъществява чрез вербални формули (молитви, баяния и др.) и/или с помощта на различни магически действия (леене на куршум, весене и т.н). Лечебният процес е единство от обред, обредно пространство, обредно време, обредни лица и обредни предмети (Витанова/Vitanova 2015).

Запазването на доброто здраве е свързано с редица превантивни действия, насочени към това да не се допусне преминаването на болестта отвъд „своето“ пространство и навлизането ѝ в света на хората. За тази цел се спазват различни забрани или се извършват обредни действия, почитат се светци, които са покровители на определени болести и предпазват от тяхната поява (Георгиев/Georgiev 2013, Витанова/Vitanova 2017a, 2017b, 2017в, Каблешкова/Kableshkova 2003, РНДКБ/RNDKB 2018, ЕРБНМ/ERBNM 2022). Грижата за здравето е част от задълженията на жената в българското традиционно общество, за което тя се подготвя, като усвоява някои практически знания наред с домакинските умения (Маринов/Marinov 1981: 233).

Като светци лечители са почитани *св. Дамян* и *Козма* и *св. Иван Рилски*. Обет за здраве се дава в деня на *св. Илия*. Закрилник от болести е и *св. Димитър*. Повелители на чумата са *Преподобни Антоний* (*св. Антон*, *св. Антоний Велики*), *св. Атанас* (*св. Атанасий Велики*, *Чумин светец*), *св. Хараламтий* (*св. Араламбос*). *Св. Симеон* е покровител на бременните жени, а *св. Варнава* предпазва от полудяване. Празникът, посветен на *св. Евтимий* (*Ихтим*, *Петеларовден*, *Петльовден*), е свързан със здравето на момчетата, като основното обредно действие е коленето на петел. *Сурвакането* с дрянова пръчка на 1 януари (*Василовден*, *Сурва*) е за предпазване от болести през

годината. Ритуалното *къпане* на *Ивановден* (7 януари) и на *Еньовден* (*Еньовденско къпане*) е свързано с магическата сила на водата и също има за цел запазване доброто здраве (ЕРБНМ/ERBNM 2021).

С предпазна функция се използват различни амулети (амалъи, амайлия, стражник, талисман, урочица, урочник), конци (нищелки, червен конец) и други предмети (мънисто, пръстен, чиста пара, шило, сребрено метлѐнце), растения (чесън, лук, босилек, къпина, божурка, невен), приготвят се храни с апотропейна функция (благи питки, чумени питки, рибник, повойница, кравайче, младенци), прави се курбан за здраве, извършват се разнообразни ритуали (обрук, шамарче), спазват се определени забрани (ЕРБНМ/ERBNM 2021).

Любопитен е фактът, че традиционната култура на българина познава и ‘ваксинирането’ против шарка, значително преди то да стане част от практиката на официалната медицина у нас, срв.: *амболясване, бележуење со майа, болясване, пелцуване, пресадување* (ЕРБНМ/ERBNM 2021) и *амбуляска* (Новопазарско), *ашлама* (Новопазарско, Ямболско), *бол* (ПРОДД/RRDD 1974) със значение ‘ваксина’. Ваксиниране против шарка, подобно на практикуваното в българската традиционна култура, при което се взима гной от пъпките на болен човек и се заразява здрав, се свързва с името на английския лекар Едуард Дженър. Терминът *ваксина* (от лат. *vassa* ‘крава’) е предложен от Луи Пастър през 1881 г.

4. Концептът здраве в данните на анкетите

Интересни резултати за мястото на концепта *здраве* в езиковата картина на света в съвременното българско общество представят данните от няколко анкети, осъществени в различни времеви периоди. Първата анкета е проведена през 2014 г. сред 102 лица от 18 до 28 г., студенти в различни софийски висши учебни заведения. Тя е асоциативна и в нея като думи стимули са включени прилагателните имена *здрав* и антонима *болен*.

Втората анкета е проведена онлайн през 2020 г. по време на епидемията от ковид сред 82 лица на възраст между 18 и 65 г. Тя е от две части. Първата част е с избираем (затворен) отговор, а втората е асоциативна, в която фигурират думи стимули *здраве* и *болест*.

В изследването са използвани и получените отговори на проведената от А. Конова и П. Конов (Конов, Конова/Конов, Конова 2020: 236-267) асоциативна анкета.

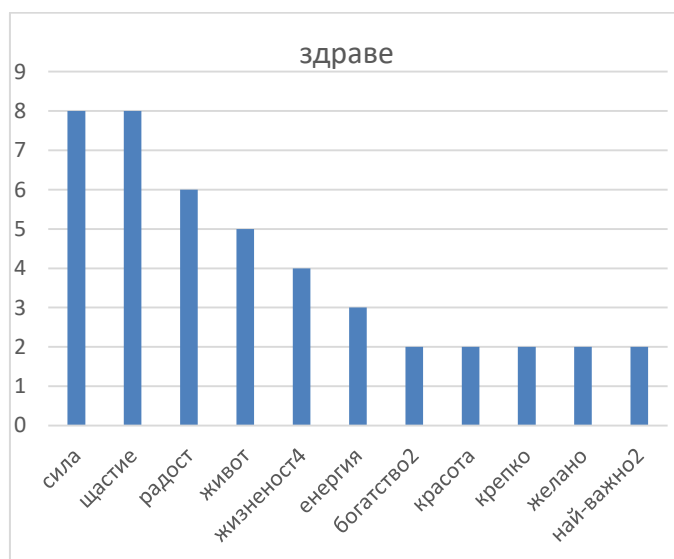
В Български асоциативен речник не е включена дума стимул *здраве*, но тя се открива като асоциация при лексемите *живот, сила* и *ходя* (Балтова и др./Baltova i dr. 2003: 92).

В анкетата с избираем (затворен) отговор от 2020 г. на анкетираните лица е зададен въпросът *Какво е за вас здравето?* Получени са 113 отговора, като някои от анкетираните лица са дали повече от един отговор:

1. Нормално физиологично състояние на организма – 40 отговора (35,4%).
2. Здравословно състояние на някого или на членовете на социална група, колектив – 24 отговора (21,2%).
3. Нормално психическо състояние на човека – 20 отговора (17,7%).
4. Жизненост, устойчивост – 23 (20,4%).
5. Сила – 6 (5,3%).

При асоциативната анкета, проведена през 2020 г., са използвани 14 думи стимули, сред които съществителното име *здраве*, с цел да се проследят конкретните асоциации, предизвикани у изследваните участници в анкетата. Получени са следните отговори: *сила* (8), *щастие* (8), *радост* (6), *живот* (5), *жизненост* (4), *енергия* (3),

богатство (2), красота (2), крепко (2), най-важното (2), желано (2), планина, неуморност, болест, силен дух, стабилност, надежда, радост и щастие, щастлив човек, скъпоценност, на първо място, хармония, чистота, физическо здраве, активност, свобода, смирение, спокойствие, хубаво нещо, крепко здраве, здрав, добро здраве, здравословни условия, най-желаното нещо, младост, важно е, най-важното на света, най-ценното нещо, профилактика, искам здраве, психично, психично здраве, здравеопазване, за всички любими хора, за всички хора по света, хъс за живот, вековно, необходимост, здрав дух в здраво тяло, баланс, добро състояние, искри, на първо място, борба, успехи, сбъднати мечти, има ли здраве, всеки човек може да има абсолютно всичко, което не се купува с пари.

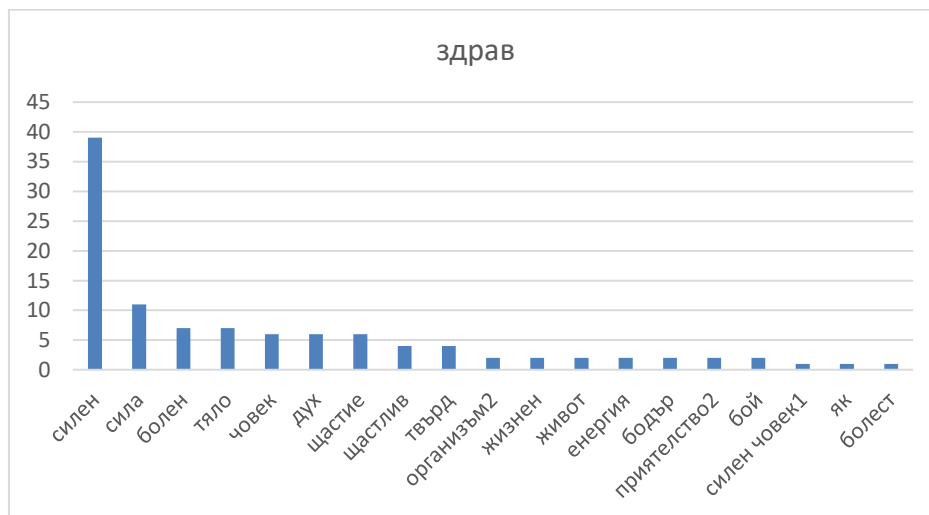

Интересно е да се отбележи, че в проведената анкета през 2020 г. *здравето* се среща като асоциация при думи стимули *работа, добро и радост*.

При асоциативна анкета, проведена през 2014 г. сред студенти от софийските висши учебни заведения, с дума стимул прилагателното име *здрав* са получени следните отговори: силен (39), сила (11), болен (7), тяло (7), човек (6), дух (6), щастие (6), твърд (4), щастлив (4), организъм (2), жизнен (2), живот (2), енергия (2), бодър (2), приятелство (2), бой (2), силен човек (1), як (1), болест (1), здравеняк, железен, корав, могъщ, устойчив, издръжлив, неразбиваем, жилиав, читав, цял, ловък, постоянен, стабилен, жизненост, жив, дълголетие, свеж, във форма, движение, развиващ се, лекарство, клинично, витамин, витамини, сън, възстановяване, слаб, смирен, спокоен, баланс, редовен, работоспособен, устремен, млад, красив, елегантен, синхрон, духовен, осъзнат, ум, червено, розов, сложен, честен, крив, хеви метъл, ръкоистискане, отношения, морал, всичко, борец, спорт, морков, мъж, кон, въздух.

Асоциативната анкета, проведена и публикувана през 2020 г. от А. Конова и П. Конов (Конов, Конова/Копов, Копова 2020: 236-267), обхваща три фокус групи във възрастов диапазон 25 – 34 г., 35 – 54 г. и над 55 г. по равен брой жени и мъже. Получени са следните отговори на дума стимул *здраве*: щастие (5), спокойствие (5), надежда (4), увереност (2), страх (2), радост, безпокойство, нервност, грижа, живот без болест, физическо и психическо здраве, живот без проблем, ценност, скъпоценност, безценен дар, състояние без физически лишения, сила, воля, нормалност, клинично здрав, да си здрав, жизнен, физическо състояние на организма, нещо, без което не можем, да съм в добра форма, спортен дух, *здравето* е състояние

на духа, задължително условие, необходимост, благословия, избор, божия милост, благодарност към Бога, нещо, което най-силно желая, най-важното, безценно, основа, без проблем, по-млади, младост, начин на живот, живот, даденост, нещо, което имам, щастие, нещо почти ненакърнимо, спокойствие, сигурност, отлично, нещо, което е минало, несигурност, всичко, което искаме.

Различните фокус групи дават предпочитания на различни асоциации, срв.:

1. 25 – 34 г.: *здравословен начин на живот, тонус, диети, спорт, щастие, добър външен вид, спокойствие* (Конов, Конова/Копов, Копова 2020: 242).

2. 35 – 54 г.: *спокойствие (2), успех (2), упражнения (2), диета, сила, необходимост, болест, лекар, дълголетие, стълб, Бог* (Конов, Конова/Копов, Копова 2020: 243).

3. Над 55 г.: *най-важното условие за успеха, най-ценното, най-голямото богатство, най-доброто, най-важното нещо – ценно, когато го загубим, нещо най-велико за мен, нещо, което много искам* (Конов, Конова/Копов, Копова 2020: 243).

Резултатите, получени при трите фокус групи, показват интересно развитие на отношението към здравето като ценност в различните периоди от живота на човека. При най-младите участници в анкетата (25 – 34 г.) здравето се свързва повече с поддържане на *добра физическа форма*, което се постига чрез *спорт, диети, здравословен начин на живот*, който се превръща и в самоцел.

Във втората възрастовата група (35 – 54 г.) отново присъстват *диети, упражнения*, но се появяват и асоциации, които напомнят за проблеми със здравето – *лекар, болест*. В тази фокус група е налице не толкова грижа за външния вид, а за дълголетието на индивида.

Отговорите на участниците в анкетата от третата фокус група са много често с превъзходна степен на употребените прилагателни. За хората над 55 г., за които се предполага, че вече имат и различни хронични заболявания, здравето е *най-ценното и най-желано нещо в живота*.

Според обобщените анкетни данни от всички разгледани асоциативни анкети здравето е оценено като *най-важното на света, най-ценното нещо, скъпоценност, богатство, най-желаното нещо, всичко за човека, необходимост за всички хора, стои на първо място*. То се свързва със *сила, живот, жизненост, енергия, активност, неуморност*. Създава *радост, щастие, свобода, хармония, баланс, спокойствие*. Здравето е предпоставка за *успехи и сбъднати мечти*. Съществува *физическо здраве и*

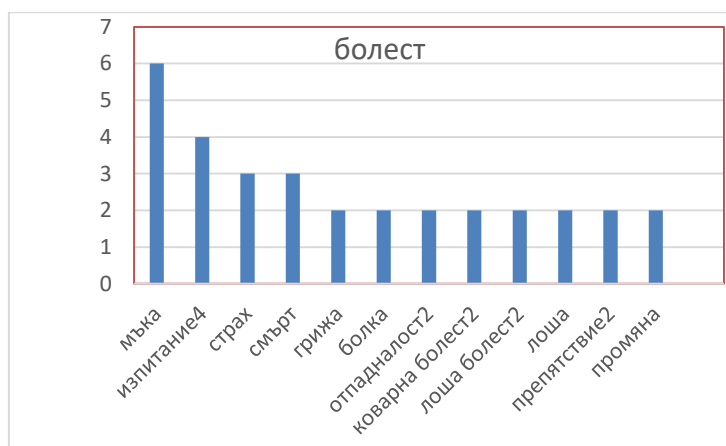
психично здраве. За съхраняването на доброто здраве е необходима профилактика и здравеопазване.

Здравият човек е *жив, жизнен, изпълнен с живот, енергия, бодър, свеж, щастлив*. Той е *цял, силен, здравеняк, як, жлезен, твърд, корав, жилиав, устойчив, издръжлив, неразбиваем, читав, във форма*. Здравият човек се свързва и с духовни ценности, той е *духовен, осъзнат, развиващ се, притежава ум, дух*. Здравият човек е *млад, красив, елегантен*. Свързва се с *веселба, танци, спорт, движение*, а също и с *труд, дълголетие*.

Думите стимули *здраве* и *здрав* предизвикват не само положително маркирани асоциации. Някои от анкетирания са посочили и антонима на здравето – *болест*. Аналогични отговори има и при прилагателното име *здрав* – *болен, болест*, както и свързаните с лечение *лекар, лекарство, клинично, витамин, витамини, възстановяване*.

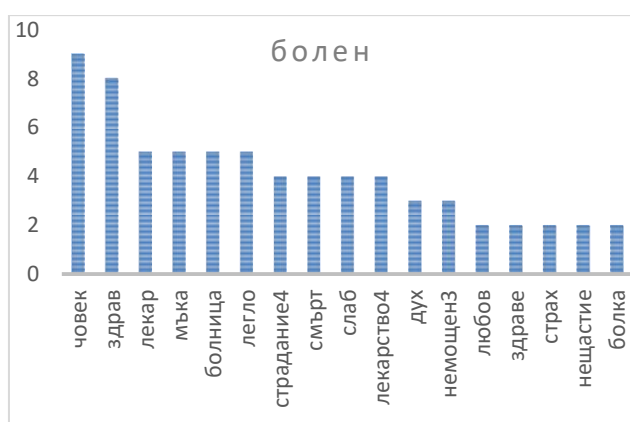
От анализа на анкетните данни се вижда, че много от асоциациите, които възникват у анкетирания лица, напомнят за вътрешната мотивация на съответните диалектни названия за съществителното име *здраве* и прилагателното *здрав*, разгледани по-горе в текста – *сила, силен, як, бодър, жилиав, читав, корав, жлезен, здравеняк* и др.

Концептът *здраве* е тясно свързан с концепта *болест*, с когото образуват антонимна двойка. В проведената асоциативна анкета през 2020 г. са получени следните отговори на думата стимул *болест*: *мъка* (6), *изпитание* (4), *страх* (3), *смърт* (3), *грижа* (2), *болка* (2), *отпадналост* (2), *коварна болест* (2), *коварна, лоша болест* (2), *лоша* (2), *препятствие* (2), *профилактика на здравето* (2), *промяна* (2), *лошо, нещо лошо, лошо нещо, най-лошото, най-лошото нещо на света, зло, злина, драма, неволя, неприятност, неспособност, безпомощност, окови, пречка, тежест, ограничение, трудност, проблем, нарушено равновесие, неравновесие, дисхармония, без кураж за живот, тъга, страдание, ужас, ковид, симптоми, секрети, температура, кашлица, неразположение, мудност, безсилие, безпомощност, жалост, невярна, нежеланост, не трябва да я има, боледува, болни хора, лекува, лекар, лек, болница, урок, борба, борба за оздравяване, път, дъжд, жълто, Да пази Господ!*

При думата стимул *болен* от проведената сред студенти анкета през 2014 г. са получени следните отговори: *човек* (9), *здрав* (8), *лекар* (5), *мъка* (5), *болница* (5), *легло* (4), *страдание* (4), *смърт* (4), *слаб* (4), *лекарство* (4), *дух* (3), *немошен* (3), *любов* (2), *здраве* (2), *страх* (2), *нещастие* (2), *болка* (2), *дисбаланс, трудност, лекарства, мания, непукизм, тяло, лоша аура, вирус, отслабнал, умопобъркан, вманиачен, разстроен, хилав, изхабен, душа, его, свят, общество, организъм, недъгав, повреден, жълт, мирис на смърт, край, поглед, обременен, нещастен, светъл, чист, тъпан, вълк, лисица, вик за помощ, грижа, милосърдие, слабост, страдащ, оздравяващ, пациент, пушач,*

настинка, блед, тъжен, мозък, безсилен, замъглен, преграда, спринцовка, мозък, пот, безсилие, температура, съзнание, отклонен, грижа, енергия, здрав носи, волен, нездрав, посърнал, хилав, неработоспособен, болнав, беда, отчаян, безсилен, безжизнен, отпуснат, нездрав, старец, от както се родил, легло, ЕКГ, дискомфорт, задух, бактерия, мозък, организъм, приказка, отпаднал, самотен, психика, лек, изцеление, уязвим, различен, нестандартен, неразбран, опасен, настинка, хрема, ум, доктор, пациент, легнал, ходя, от любов, храня, нефелен, умиращ, зле, негоден, развален, неспособен, грип, простуда, тежко, смелост, неспособен, наказание, изпитание, лекуващ се, жертва, злощастен, луд, нещастен, пациент, злобен, болница, психиатрия, отчаяние, слабост, лек, чудо, вяра, изцеление, зима, неудобство, умора, пари, грях, немощност, страх, вина, болест, който не може да функционира правилно, изпитание, борбеност, процес на промяна, път за извървяване, който предстои, дефект, слаб, зависим, зъб, луд, корем, хапчета, сърбящ.

Получените отговори при думите стимули *болест* и *болен* са повече и по-разнообразни в сравнение със *здраве* и *здрав*. Болестта се възприема като *мъка*, *изпитание*, *страдание*. Води до *безпомощност*, *нарушено равновесие*, *дисхармония*. Тя е *грижа* за себе си или за близки хора, *трудност*, *проблем*, *окови*, *пречка*, *тежест*, *ограничение*. Болестта е определена като *коварна* и *лошо нещо*. Както при здравето, така и при болестта е употребена превъзходна степен – *най-лошото нещо на света*. Болестта се свързва с *болница*, *лекар*, *лек*, *симптоми*, *секрети*, *температура*, *ЕКГ*, *кашлица*, *задух*, *неразположение*. В проведената през 2020 г. по време на епидемията анкета се споменава и *ковид*. Болестта се свързва обаче и с *урок* и *борба*, *път за извървяване*.

Прилагателното *болен* и асоциациите, които то предизвиква, рисуват следния портрет на боледуващия човек в представите на анкетираните. Неговото състояние е свързано със *страдание*, *нещастие*, *страх*, *смърт*. Той е *пациент* в *болница*, на *легло* където го лекуват *лекари* с *лекарства*. Боледува от различни болести *грип*, *простуда*, *хрема*. Изпитва *болка*, *умора*, *задух*, има *температура*. Външният му вид е *нездрав*, той е *отслабнал*, *посърнал*, *слаб*, *хилав*, *неработоспособен*, *безсилен*, *безжизнен*, *отпуснат*, *отпаднал*, *самотен*, *уязвим*, *зависим*. Изглежда като възрастен човек – *старец*.

5. Концептът *здраве* в данните на текстовете

5.1. *Здравето* в паремииите

Значението на физическото и психическото *здраве* за човека е богато отразено и в паремииите на българския език и неговите диалекти (ФРБЕ/FRBE 1974, 1975,

Стойкова/ Stoykova 2007). Здравето е най-важното условие за човешкия живот. Животът е хубав само когато човек е здрав:

От здраве по-хубаво нема.

Имаш ли здраве – всичко имаш, нямаш ли здраве – нищо нямаш.

Доде е човек здрав и водата му е сладка. Хубаво време и здраве не дотягат. Здрав яде, здрав пие.

Здравият човек преодолява успешно всякакви трудности:

Здрав човек гладен не умира. Като е здрав човек, всичко постига. Здрав човек всичко може.

Стойността на здравето се осъзнава най-добре, когато човек се разболее:

Който не е боледувал, не знае цената на здравето.

Здравето е по-ценно от всякакви материални блага:

Здравето е най-голямото богатство на света.

Без здраве няма богатство. Здравъето е най-голям имот.

Здравият е най-богат.

Богат е, който е здрав.

Без здраве имот – омразен живот.

Живот и здраве и добри помисли кога има човек, пари не му трябват.

Здравият просяк е по-богат от болния крал.

Докато съм жив и здрав, целият съм пари.

То е най-голямата ценност, която не може да бъде придобита с пари:

Всичко се купува, само здраве не може.

В световъзприемането на българина дори бедността не е толкова страшна, ако човек е здрав:

Докато е човек жив, да е здрав, макар и да е малко сиромаш.

Ръжен хляб да ям, ама здрав да бъда.

Връзката между парите и здравето има и обратна страна. Бедността, липсата на пари могат да разболеят човека:

Без пари здраве – суха болест.

Голо здраве – жива болест.

Човек се разболява и когато мисли повече как да изкара пари, отколкото за здравословното си състояние:

Парите здраве не купуват, ама здраве вземат (Станчева/Stancheva 2015: 275).

Здравето е ценност, която трябва да се съхранява. За опазването му трябва да се спазват някои забрани и ограничения:

Който си реже ноктето в неделя, здравето си реже.

Добротата и чувството за хумор са важни фактори за добро здраве:

Добра мисъл – половин здраве. Смехът е здраве (Станчева/Stancheva 2015: 273).

Доброто здраве се асоциира с природни и социални условия:

Слънце дете грее, там здраве вирее.

Трудът е здраве и живот (Станчева / Stancheva 2015: 272).

Важно е както физическото, така и душевното здраве:

Здрав дух в здраво тяло.

В някои фразеологизми се открива връзка на здравето с храненето. Здравето и апетитът вървят заедно:

Здрав яде, здрав пие.

Здравите се не питат, слагай им.

Болен се пита, на здрав се подава.

Прекомерният апетит може да доведе до болестно състояние:

От преяждане няма здраве (Станчева/Stancheva 2015: 277).

В представите на традиционния българин здравият човек обикновено е пълен, а телесната слабост се асоциира по-скоро с болест и немощ:

Ако го гледам така слаб, ама многу ѝе здрав.

Младежният вид също е свързан с добро здраве:

Млад е, който е здрав.

5.2. Здравето в поздравите, пожеланията и благословиите

Към комуникативните ситуации, свързани със здравето, се отнасят формулите за установяване и прекъсване на езиков контакт, фразите за изразяване на благодарност и благословия.

Здравето присъства в пожеланията и благословиите: *Наздраве! Много здраве! Со здраве! Иди си със здраве! Остани си със здраве! Да се видим със здраве! Здраве да е! Здрав да е! Здраве го убило в главата! Колко я что го сакам, толко он здраве да има! Колко что съм земал, толко здравие да видам! Един път ще ся мре, нека е здраве! И до лето со здраве! Година со здраве д'изчекаме! Господ здраве да ви дава! Господ со здраве да го донесит! Дал ти Господ здраве и кола имане! Бог да ти чува здравето! От Бога ти много здраве! От здраве да не се отървеш! Да те убий здраве, да те убий! Да ти дава Господ здраве, кола имане и един шиник сребърни пари! Бог да ми те оздравее!* (Крумова-Цветкова/Krumova-Tsvetkova 2010, Павлова/Pavlova 2014).

Здравето в пожеланията и благословиите е тясно свързано с живота: *Живот и здраве да е! Здраве и живот! Да ходи по живо, по здраво! Живо здраво до година, до година до амин! Жив и здрав да си и др.*

Здравето е част от благопожеланията, отправяни при различни тържествени случаи, съпроводени с алкохолно питие: *За мое здраве! За твое здраве!* и *Здравичка ви!* Пожеланието за здраве е най-разпространеното славянско приветствие, а представата за здравето като най-висша ценност в човешкия живот обяснява включването му в традиционните поздравии (Павлова/Pavlova 2014: 41). Здравето е във вътрешната форма на поздравите *здравей, здравейте, здрасти, диал. здравцат* (Банат), *здравци* (Софийско) (БЕР/BER 1971), *здраве* *желаем!* (отговор на войници при поздрав: *здравейте!*) и др.

6. Обобщена когнитивна дефиниция на концепта *здраве* в българския език

От направения анализ въз основа на системните, анкетните и текстовите данни може да бъде обобщена следната когнитивна дефиниция на концепта *здраве*, разпределена в няколко фасети:

Биологически / физически признаци:

1. Съществува физическо здраве.
2. Здравето дава сила на човека.
3. Здравето е предпоставка за физическа красота.
4. Здравето е свързано с младостта.

5. Здравето е условие за дълголетие.

Психологически признаци:

1. Съществува психично здраве.
2. Здравето е жизнена необходимост за човека.
3. Здравето е условие за щастие, радост, жизненост, хармония, сбъднати мечти в човешкия живот.
4. Здравето е условие за развитието на човека.

Социални признаци:

1. Здравето е предпоставка за успешен социален живот.
2. Здравето е предпоставка за успешна трудова реализация.
3. Здравето изисква здравословен режим на живот.
4. Съхраняването на здравето зависи от наличието на добра здравна система и профилактика.

Етични признаци:

1. Здравето е най-голямата ценност в човешкия живот.
2. Здравето е условие за духовна осъзнатост на човека.

6. Профили на концепта *здраве*

Представата за здравето като една от най-значимите характеристики на човешкия живот присъства в съзнанието на всеки човек, но има и културно детерминирани измерения. От направения преглед на реализацията на концепта *здраве* в българската езикова картина на света се обособяват два основни профила – традиционен, представен в диалектите, паремите и фразеологията, и съвременен, представен в данните от анкетите. Здравето е безусловна ценност, свързана със самото човешко съществуване, както в традиционната, така и в съвременната култура. Здравето е естествено и търсено състояние.

Традиционен профил. В традиционната култура то се съхранява чрез редица рационални и митологични забрани, препоръки, ритуали. Запазването на добро здраве има до голяма степен утилитарен характер – здравият човек може да извършва различни дейности, с които осигурява прехраната и благосъстоянието на семейството и рода.

Съвременен профил. В съвременното общество здравето също е висша ценност, а здравословният начин на живот и здравословното хранене дори са издигнати в култ. Значение има както физическото, така и психическото здраве. Към утилитарните измерения се добавят и естетически – здравият човек се отличава не само с жизненост, работоспособност, но и с физическа красота, със здраво и стройно тяло. Без здраве в човешкия живот няма благополучие. То е предпоставка за радост, любов, постигане на житейски успехи.

Концептът *здраве* е тясно свързан с концепта *болест*, с когото образуват бинарна опозиция. Лексемите от тематичните групи *здраве* и *болест* разкриват както познанията и опита на обществото в профилактиката и лечението на болестите, така и мястото на здравето и болестта в ценностната система на българите.

ЛИТЕРАТУРА

Балтова и др. 2003: Балтова, П., А. Ефтимова, А. Липовска, К. Петрова. Български асоциативен речник. София: УИ „Св. Климент Охридски“ (Baltova i dr. 2003:

- Baltova, P., A. Eftimova, A. Lipovska, K. Petrova. Balgarski asotsiativen rechnik. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“).*
- Валенцова, Женюхова 2020: *Валенцова, М., К. Женюхова. За ценностните константи в традиционната култура на словаците: етнолингвистичен анализ. – В: Аксиологични проблеми в славянските езици. Традиции и съвременност. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 180-214 (Valentsova, Zhenyuhova 2020: Valentsova, M., K. Zhenyuhova. Za tsennostnite konstanti v traditsionnata kultura na slovatsite: etnolingvistichen analiz. – V: Aksiologichni problemi v slavyanskite ezitsi. Traditsii i savremennost. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 180-214).*
- Велчева 1991: *Велчева, Б. Новооткрит лекарственник, написан с глаголица. – Старобългарска литература, 1991, кн. 25-26, 95-97 (Velcheva 1991: Velcheva, B. Novootkrit lekarstvenik, napisan s glagolitsa. – Starobalgarska literatura, kn. 25-26, 95-97).*
- Витанова 2015: *Витанова, М. Здравето и болестта в диалектите и фразеологията. – Дзяло, г. III, бр. 5. <www.abcdar.com> (Vitanova 2015: Vitanova, M. Zdraveto i bolestta v dialektite i frazeologiyata. – Dzyalo, g. III, br. 5. <www.abcdar.com>)*
- Витанова 2017а: *Витанова, М. Лечители и лечебни средства в лексикалната система на българските диалекти. – В: Поклонъ прѣдъ писанъимъ. Юбилеен сборник по случай 70-годишнината на проф. д-р Пенъо Ст. Пенев. ПУ „Паисий Хилендарски“. Пловдив: Fast Print Books, 255-261. (Vitanova 2017a: Vitanova, M. Lechiteli i lechebni sredstva v leksikalnata sistema na balgarskite dialekti. – V: Poklonъ прѣдъ писанъимъ. Yubileen sbornik po sluchay 70-godishninata na prof. d-r Penyo St. Penev. PU „Paisiy Hilendarski“. Plovdiv: Fast Print Books, 255-261.)*
- Витанова 2017б: *Витанова, М. Названия за болести и симптоми за болести в българските диалекти. – В: Арnaudов сборник. Доклади и съобщения. Т. 9. Русе: ЛЕНИ-АН, 373-378 (Vitanova 2017b: Vitanova, M. Nazvaniya za bolesti i simptomi za bolesti v balgarskite dialekti. – V: Arnaudov sbornik. Dokladi i saobshteniya. T. 9. Ruse: LENI-AN, 373-378).*
- Витанова 2017в: *Витанова, М. Болестта и лечебният процес, отразени в лексикалната система на българските диалекти. – В: Езикът на науката и науката за езика. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Мария Попова. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“, 357-366 (Vitanova 2017v: Vitanova, M. Bolestta i lechebniyat protses, otrazeni v leksikalnata sistema na balgarskite dialekti. – V: Ezikat na naukata i naukata za ezika. Yubileen sbornik v chest na chl.-kor. prof. d.f.n. Maria Popova. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. M. Drinov“, 357-366).*
- Витанова 2019: *Витанова, М. Концептът здраве в българската езикова картина на света. – В: Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 6. Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjofery, redakcja Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 123-131 (Vitanova 2019: Vitanova, M. Kontseptat zdrave v balgarskata ezikova kartina na sveta. – V: Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 6. Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjofery, redakcja Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 123-131).*
- Витанова 2022: *Витанова, М. Концептът здраве в традиционната и съвременната езикова картина на света. – В: Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2022). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 429-435 (Vitanova 2022: Vitanova, M. Kontseptat zdrave v traditsionnata i savremennata ezikova kartina na sveta. – V: Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsia na*

- Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“ (Sofia, 2022). Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 429-435).
- Воркачов 2007: *Воркачев, С. Г.* Лингвокултурен концепт: типология и области бытования. Волгоград: ВолГУ (Vorkachov 2007: *Vorkachev, S. G.* Lingvokulturnyy kontsept: tipologiya i oblasti bytovaniya. Volgograd: VolGU).
- Георгиев 1989: *Георгиев, М.* Българските народни представи за болестта. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. Т. 1 София (Georgiev 1989: *Georgiev, M.* Balgarskite narodni predstavi za bolestta. – V: Etnografski problemi na narodnata duhovna kultura. Т. 1 Sofia).
- Герганов 1984: *Герганов, Е.* Български норми на словесни асоциации. София: Наука и изкуство (Gerganov 1984: *Gerganov, E.* Balgarski normi na slovesni asotsiatsii. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Каблешкова 2003: *Каблешкова, Р.* Народната медицина. Етноложко изследване на Пловдивска област. София: Мултипринт (Kableshkova 2003: *Kableshkova, R.* Narodnata meditsina. Etnolozhko izsledvane na Plovdivska oblast. Sofia: Multiprint).
- Китанова 2017: *Китанова, М.* Евфемизмите в българската традиционна култура. – В: Известия на Института за български език, кн. XXX, 119-138 (Kitanova 2017: *Kitanova, M.* Evfemizmit v balgarskata traditsionna kultura. – V: Izvestiya na Instituta za balgarski ezik, kn. XXX, 119-138).
- Колев 1987: *Колев, Н.* Българска етнография. София: Наука и изкуство (Kolev 1987: *Kolev, N.* Balgarska etnografia. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Конова, Конов 2020: *Конова, А., П. Конов.* Динамика на ценностите в българската култура и език. – В: Аксиологични проблеми в славянските езици. Традиции и съвременност. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 236-267 (Konova, Konov 2020: *Konova, A., P. Konov.* Dinamika na tsennostite v balgarskata kultura i ezik. – V: Aksiologichni problemi v slavyanskite ezitsi. Traditsii i savremennost. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 236-267).
- Крумова-Цветкова 2010: *Крумова-Цветкова, Л.* Българските благословии, пожелания и клетви – част от националната самобитност и културното наследство. С речник на благословиите, пожеланията и клетвите. София: ИК „Емас“ (Krumova-Tsvetkova 2010: *Krumova-Tsvetkova, L.* Balgarskite blagoslovii, pozhelaniya i kletvi – chast ot natsionalnata samobitnost i kulturnoto nasledstvo. S rechnik na blagosloviite, pozhelaniyata i kletvite. Sofia: IK „Emas“).
- Кювлиева 1986: *Кювлиева, В.* Устойчивите сравнения в българския език. София: Издателство на БАН (Kyuvlieva 1986: *Kyuvlieva, V.* Ustoychivite sravneniya v balgarskiya ezik. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Маринов 1981: *Маринов, Д.* Избрани произведения в два тома. Т. I. София: Наука и изкуство (Marinov 1981: *Marinov, D.* Izbrani proizvedeniya v dva toma. Т. I. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Макаријоска 2011: *Макаријоска, Л.* Лексиката од областа на историјата на медицината. Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“. Скопје (Makariyoska 2011: *Makariyoska, L.* Leksikata od oblata na istoriata na meditsinata. Institut za makedonski yazik „Krstе Misirkov“. Skopje).
- Мартынов 2000: *Мартынов, В. В.* Славянские анаграммы. – Этимология. 1997-1999. Москва (Martynov 2000: *Martynov, V. V.* Slavyanskіe anagrammy. – Etimologiya. 1997-1999. Moskva).
- Милтенова, Кирилова 1994: *Милтенова, А., А. Кирилова.* Средновековни лековници и амулети. София (Miltenova, Kirilova 1994: *Miltenova, A., A. Kirilova.* Srednovekovni lekovnitsi i amulet. Sofia).

- Михайлова 1974: *Михайлова, Д.* Към евфемистичните названия на болести в български език. – Български език, кн.1, 50-54 (Mihaylova 1974: *Mihaylova, D.* Kam evfemistichnite nazvaniya na bolesti v balgarski ezik. – Balgarski ezik, kn.1, 50-54).
- Михайлова 2003: *Михайлова, Ю. Н.* Об еволюции лексикографического представления концепта. – Известия Уральского государственного университета, № 28, 181-191 (Mikhaylova 2003: *Mikhaylova, Yu. N.* Ob evolyutsii leksikograficheskogo predstavleniya kontsepta. – Izvestiya Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. № 28, 181-191).
- Мичева 2017: *Мичева, В.* Концептът *здраве* в старобългарските класически произведения. – Български език, кн. 1, 34-36 (Micheva 2017: *Micheva, V.* Kontseptat *zdrave* v starobalgarskite klasicheski proizvedeniya. – Balgarski ezik, kn. 1, 34-36).
- Мичева 2020: *Мичева, В.* Християнски и архаични представи за болестите и изцелението в Бдинския сборник. – Български език, кн. 1, 26-42 (Micheva 2020: *Micheva, V.* Hristiyanski i arhaichni predstavi za bolestite i iztselenieto v Bdinskiya sbornik. – Balgarski ezik, kn. 1, 26-42).
- Мичева-Пейчева 2013: *Мичева-Пейчева, К.* Болестотворното зло в старобългарските апокрифни молитви. – Български език, кн. 2, 65-75 (Micheva-Peycheva 2013: *Micheva-Peycheva, K.* Bolestotvornoto zlo v starobalgarskite apokrifni molitvi. – Balgarski ezik, kn. 2, 65-75).
- Недкова 2011: *Недкова, Е.* Фразеологизмите като знаци в езика на културата. Русе: ЛЕНИ-АН (Nedkova 2011: *Nedkova, E.* Frazeologizmite kao znatsi v ezika na kulturata. Ruse: LENI-AN).
- Павлова 2017: *Павлова, Н.* Здравето и животът в етимологичната памет на някои български и славянски поздравии. – Българска реч, кн. 3, 40-48 (Pavlova 2017: *Pavlova, N.* Zdraveto i zhiivotat v etimologichnata pamet na nyakoi balgarski i slavyanski pozdravi. – Balgarska rech, kn. 3, 40-48).
- Попов 2000: *Попов, Б.* Табуистични названия на болести в югозападните български говори. – Македонски преглед, 2000, кн. 1, с. 65-80 (Popov 2000: *Popov, B.* Tabuistichni nazvaniya na bolesti v yugozapadnite balgarski govori. – Makedonski pregled, 2000, kn. 1, 65-80).
- Станчева 2012: *Станчева, Ж.* Концептуализация на понятието болест в българския език. – Българска реч, кн. 2, 22-30 (Stancheva 2012: *Stancheva, Zh.* Kontseptualizatsia na ponyatiето bolest v balgarskiya ezik. – Balgarska rech, kn. 2, 22-30).
- Станчева 2014: *Станчева, Ж.* Zdrowy chorego nie zrozumie. Концептите ZDROWIE и CHOROWA в полската езикова картина на света. – Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, Филология. Т. 52, кн. 1, 387-401 (Stancheva 2014: *Stancheva, Zh.* Zdrowy chorego nie zrozumie. Kontseptite ZDROWIE i CHOROWA v polskata ezikova kartina na sveta. – Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet „Paisiy Hilendarski“, Filologia. T. 52, kn. 1, 387-401).
- Станчева 2015: *Станчева, Ж.* Болен здрав носи. Концептите *здраве* и *болест* в българската езикова картина на света. – Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, Филология. Т. 53, кн. 1, 267-281. (Stancheva 2015: *Stancheva, Zh.* Bolen zdrav носи. Kontseptite *zdrave* i *bolest* v balgarskata ezikova kartina na sveta. – Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet „Paisiy Hilendarski“, Filologia. T. 53, kn. 1, 267-281).
- Усачева 2008: *Усачева, В. В.* Магия слова и действия в народной культуре славян. Москва: Институт славяноведения РАН (Usacheva 2008: *Usacheva, V. V.* Magiya

- slova i deystviya v narodnoy kulture slavyan. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN).
- Херей-Шиманска 2001-2002: *Херей-Шиманска, Кр.* Светът на здравето и болестта в речника на Найдено Геров. – Български език, кн. 1, 96–101 (Herey-Shimanska 2001-2002: *Herey-Shimanska, Kr.* Svetat na zdraveto i bolestta v rechnik na Nayden Gerov. – Balgarski ezik, kn. 1, 96-101).
- Martinek 2019: *Martinek, M.* Konceptosfera ZDOROWJA w lingwokulturzeukraińskiej. – In: Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 6. Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjospfery, redakcja Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 89-101.
- Stefanović 2019: *Stefanović, M.* Koncept ZDROWIE w języku serbskim. – V: Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 6. Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjospfery, redakcja Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 103-122.

ИЗТОЧНИЦИ

- АБДР: Архив за Български диалектен речник на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (ABDR: Arhiv za Balgarski dialekten rechnik na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“).
- Балкански 2013: *Балкански, Т.* Местните имена в Пазарджишко. Фабер: Велико Търново (Balkanski 2013: *Balkanski, T.* Mestnite imena v Pazardzhishko. Faber: Veliko Tarnovo).
- БЕР 1971: Български етимологичен речник. Т. I. А–З. София: Издателство на БАН (BER 1971: Balgarski etimologichen rechnik. T. I. A–Z. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- БЕР 1979: Български етимологичен речник. Т. II. И – КРЕПЯ. София: Издателство на БАН (BER 1979: Balgarski etimologichen rechnik. T. II. I – KREPYA. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Вакарелски 1977: *Вакарелски, Хр.* Етнография на България. София: Наука и изкуство. (Vakarelski 1977: *Vakarelski, Hr.* Etnografia na Balgaria. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Георгиев 2013: *Георгиев, М.* (Съст. и обща ред.). Българска народна медицина. Енциклопедия. София: АИ „Проф. Марин Дринов“ (Georgiev 2013: *Georgiev, M.* (Sast. i obshta red.). Balgarska narodna meditsina. Entsiklopedia. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“).
- Героу 1975: *Героу, Н.* Речник на българския език. Т.1. А–Д. Фототипно издание. София: Български писател (Gerov 1975: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskiya ezik. T.1. A–D. Fototipno izdanie. Sofia: Balgarski pisatel).
- Героу 1976: *Героу, Н.* Речник на българския език. Т. 2. Е–К. Фототипно издание. София: Български писател (Gerov 1976: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskia ezik. T. 2. E–K. Fototipno izdanie. Sofia: Balgarski pisatel).
- Героу 1977: *Героу, Н.* Речник на българския език. Т. 3. Л–О. Фототипно издание. София: Български писател (Gerov 1977: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskiya ezik. T. 3. L–O. Fototipno izdanie. Sofia: Balgarski pisatel).
- Дечев, Демирев 2012: *Дечев, В., Вл. Демирев.* Топонимията на Сливенска околия. Велико Търново: Фабер (Dechev, Demirev 2012: *Dechev, V., Vl. Demirev.* Toponimiata na Slivenska okolia. Veliko Tarnovo: Faber).
- ЕРБНМ 2021: Етнолингвистичен речник на българската народна медицина. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“ (ERBNM 2021: Etnolingvistichen rechnik na balgarskata narodna meditsina. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“).

- Заяков 2013: *Заяков, Н.* Местните имена в Кулско. Велико Търново: ЦБО Проф. Николай Ковачев (Zayakov 2013: *Zayakov, N.* Mestnite imena v Kulsko. Veliko Tarnovo: TSBO Prof. Nikolay Kovachev).
- ИРБЕ 2012: Идеографски диалектен речник на българския език. Т. 1. А–Д. София: Бестселър (IRBE 2012: Ideografski dialekten rechnik na balgarskiya ezik. T. 1. A–D. Sofia: Bestselar).
- Легурска, Китанова 2008: *Легурска, П., М. Китанова.* Тематичен речник на термините на народния календар. София: АИ „Проф. М. Дринов“ (Legurska, Kitanova 2008: *Legurska, P., M. Kitanova.* Tematichen rechnik na terminite na narodniya kalendar. Sofia: AI „Prof. M. Drinov“).
- Легурска и др. 2012: *Легурска, П., Н. Павлова, М. Китанова.* Човешкият живот – раждане, сватба, погребение (Тематичен речник на българската семейна обредност). София: АИ „Проф.Марин Дринов“ (Legurska i dr. 2012: *Legurska, P., N. Pavlova, M. Kitanova.* Choveshkiyat zhivot – razhdane, svatba, pogrebenie (Tematichen rechnik na balgarskata semeyna obrednost). Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“).
- Минева-Ковачева 2009: *Минева-Ковачева, Л.* Местните имена в Русенско. Велико Търново: Фабер (Mineva-Kovacheva 2009: *Mineva-Kovacheva, L.* Mestnite imena v Rusensko. Veliko Tarnovo: Faber).
- Младенов 1951: *Младенов, Ст.* Български тълковен речник. С оглед към народните говори. Т. 1. А–К. София: Печатница „Дечо Стефанов“ (Mladenov 1951: *Mladenov, St.* Balgarski talkoven rechnik. S ogled kam narodnite govori. T. 1. A–K. Sofia: Pechatnitsa „Decho Stefanov“).
- Момчилов, Чакърлова-Кръстева 2013: *Момчилов, Д., Н. Чакърлова-Кръстева.* Местните имена в Карнобатско. Велико Търново (Momchilov, Chakarova-Krasteva 2013: *Momchilov, D., N. Chakarova-Krasteva.* Mestnite imena v Karnobatsko. Veliko Tarnovo).
- РБЕ 1987: Речник на българския език. Т. 5. Ж – Зяпнуване. София: Издателство на БАН (RBE 1987: Rechnik na balgarskiya ezik. T. 5. Zh–Zyapnuvane. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- РНДКБ 2018: Речник на народната духовна култура на българите. София: Наука и изкуство (RNDKB 2018: Rechnik na narodnata duhovna kultura na balgarite. Sofia: Nauka i izkustvo).
- ПРОДД 1974: Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. София: Издателство на БАН (RRODD 1974: Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumy v literaturata ni ot XIX i XX vek. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- СтБР 1999: Старобългарски речник. Т. 1. София: Валентин Траянов (StbR 1999: Starobalgarski rechnik. T. 1. Sofia: Valentin Trayanov).
- СтБР 2009: Старобългарски речник. Т. 2. София: Валентин Траянов (StbR 2009: Starobalgarski rechnik. T. 2. Sofia: Valentin Trayanov).
- ФРБЕ 1974: *Ничева, К., С., Спасова-Михайлова, К., Чолакова.* Фразеологичен речник на българския език. Т. 1. А–Н. София: Издателство на БАН (FRBE 1974: *Nicheva, K., S. Spasova-Mihaylova, K. Cholakova.* Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik. T. 1. A–N. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- ФРБЕ 1975: *Ничева, К., С., Спасова-Михайлова, К., Чолакова.* Фразеологичен речник на българския език. Т. 2, О–Я. София: Издателство на БАН (FRBE 1975: *Nicheva, K., S. Spasova-Mihaylova, K. Cholakova.* Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik. T. 2, O–YA. Sofia: Izdatelstvo na BAN).

- Славейков 2003: *Славейков, П. Р.* Български притчи или пословици и характерни думи. София: Захари Стоянов (Slaveykov 2003: *Slaveykov, P. R.* Balgarski pritchi ili poslovitsi i harakterni dumi. Sofia: Zahari Stoyanov).
- Стойкова 2007: *Стойкова, Ст.* Български пословици и поговорки. София: ИК „Колибри“ (Stoykova 2007: *Stoykova, St.* Balgarski poslovitsi i pogovorki. Sofia: IK „Kolibri“).
- Христов 2009: *Христов, Г.* Местните имена в Ардинско. Велико Търново: ИВИС (Hristov 2009: *Hristov, G.* Mestnite imena v Ardinsko. Veliko Tarnovo: IVIS).
- Цепенков 1997: *Цепенков, М.* Фолклорно наследство. Т. 1. Автобиография. Песни. Пословици и характерни изрази. София: Издателство на БАН „Марин Дринов“ (Tsepenkov 1997: *Tsepenkov, M.* Folklorno nasledstvo. T. 1. Avtobiografia. Pesni. Poslovitsi i harakterni izrazi. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Marin Drinov“).
- Чолева 2014: *Чолева, А.* Местни имена от Трънско в документи от края на XIX век. София: АИ „Проф. Марин Дринов“ (Choleva 2014: *Choleva, A.* Mestni imena ot Trnsko v dokumenti ot kraja na XIX vek. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“).
- Шапкарев 1968: *Шапкарев, К.* Сборник от български народни умотворения. Т. 1. Обредни песни. Народни обичаи. София: Български писател (Shapkarev 1968: *Shapkarev, K.* Sbornik ot balgarski narodni umotvoreniya. T. 1. Obredni pesni. Narodni obichai. Sofia: Balgarski pisatel).